

Erőss Ágnes

Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban:
Beregszász és Nagyvárad példája

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Témavezető:

Dr. Kocsis Károly, az MTA rendes tagja

Eötvös Loránd Tudományegyetem,

Földtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Nemes Nagy József DSc, egyetemi tanár

Földrajz–Meteorológia Program

Vezető: Dr. Szabó Mária DSc, egyetemi tanár

Készült az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékén
és az MTA CSFK Földrajztudományi Intézetében

Budapest, 2018

I. Bevezetés

Az utcanevek vagy a köztér egyéb ismertetőjegyei (szobrok, emléktáblák) és az ehhez kapcsolódó szimbolikus politikák, illetve térhasználati eljárások alkotják azt a szimbolikus teret, amely használói felé politikai, ideológiai tartalmakat közvetít. A szimbolikus térben bekövetkezett változások, úgymint a köztérnevek cseréje, közvetlenül átélhetővé teszi az egyén és a közösség számára a politikai- és határváltozásokat. Épp ebben, a hétköznapi gyakorlatokba ágyazott, profán mivoltukban rejlik a toponímia és más köztéri szimbólumok ereje, amelyek a hatalmi reprezentáció eszközeként a politikai változások alanyai és indikátorai egyben.

A szimbolikus terek és térhasználat vizsgálata a magyar nyelvű társadalomtudományi szakirodalomban az 1980-as évek végén jelent meg. Annak ellenére, hogy a fogalom a nevében hordozza a földrajzi vizsgálatok elsődleges tárgyát, a teret, a hazai földrajzi kutatások csak később indultak meg ebben a témában. Doktori disszertációm olyan földrajzi kutatás, amely illeszkedik az utóbbi évtizedekben a városi terek társadalomföldrajzi vizsgálatában kibontakozó áramlatokhoz. A társadalomföldrajzon belül legszorosabban az etnikai, a kulturális és a városföldrajzhoz kapcsolódik, ezen tudományterületeken körében újszerűnek számít mind téma, mind közelítésmód tekintetében.

II. Célkitűzések

Doktori dolgozatom két kiválasztott terepen, Beregszászon és Nagyváradon vizsgálja a köztér birtokbavételére, illetve a köztérben való láthatóságra irányuló hatalmi politikákat, az ezekkel szemben megfogalmazódó és a városi térben kifejezésre jutó nemzeti-etnikai alapú szimbolikus térhasználatokat és térfoglalási eljárásokat. A disszertáció a 19. század végétől a 21. század első évtizedéig tartó, csaknem féltucat államhatár és rendszerváltást hozó periódust öleli fel. A két vizsgálati terep kiválasztását az indokolja, hogy a hasonló jelenkori sorsfordulók ellenére a két város szimbolikus tájképe merőben eltérő képet mutat: amíg Beregszász magyar-ukrán kétnyelvű város benyomását kelti, addig Nagyváradon jóval korlátozottabb a magyar nyelv láthatósága.

A disszertáció négy fő célkitűzése és a hozzájuk kapcsolódó kutatási kérdések a következők:

1. Megvizsgálni a *köztér szimbolikus birtokbavételére és a szimbolikus tér használatára irányuló politikákat és alulról induló kezdeményezéseket* (1) többnemzetiségű városi terekben, (2) eltérő etnikai hierarchia viszonyok között, (3) több államhatalmi változást megfigyelve, hosszú időtávon. Alapvető célom feltérképezni, hogy
 - a. az egyes államhatalmi változások hogyan alakították a városok szimbolikus terét;

- b. melyek voltak a szimbolikus térfoglalás gyakran használt eszközei és milyen szerepet játszott a térbeliség ezen eszközök használatában?
2. Felhívni a figyelmet a szimbolikus tér és térhasználatok kutatásának perspektíváira a *hazai társadalomföldrajzi kutatásokon* belül. Ennek érdekében elemezni kívánom, hogy a szimbolikus tér birtoklásáért folyó küzdelem hogyan *strukturálja a városi teret*, illetve a kérdést megfordítva, a városi terek hierarchiája, sajátosságai miként befolyásolják a szimbolikus politikák használatát?
3. A *hazai etnikai földrajzi kutatásokon* belül a dolgozat kiemelt célja a *mikroterek, a lokális lépték kutatásának relevanciája mellett érvelni*. Terepi tapasztalataim alapján a lokális szint vizsgálatával jobban megérthetjük a hétköznapi etnikai együttélés dimenzióit, de akár az interetnikus viszonyok politikai földrajzi vonatkozásait is. A két terep eltérő szimbolikus tájképe motiválta a vonatkozó kérdéseket:
 - a. helyi-többség kisebbség viszony hogyan befolyásolta a szimbolikus tér mindenkori képét?
 - b. az egyes területi szinteken (regionális, országos, nemzetközi) zajló események és diskurzusok miként hatottak a helyi szimbolikus politikákra?
4. Célom kapcsolódni a témában zajló *nemzetközi társadalomföldrajzi és hazai társadalomtudományi kutatásokhoz*. Ennek érdekében Nagyvárad és Beregszász 20. századi köztérnév és egyéb szimbolikus változásait az etnikai dimenzióból kiemelve, általánosságban véve a köztérért vívott többség-kisebbség közti konfliktus értelmezési keretében igyekszem elhelyezni. Ezáltal lehetővé válik a téma (1) kiszabadítása a Kárpát-medence teréből és (2) hozzákapcsolása a nemzetközi és hazai szakirodalomban tárgyalt, egyéb etnikai vagy többség-kisebbség relációkban végzett kutatásokhoz.

III. Kutatási és szakirodalmi előzmények

A disszertáció mind témaválasztása, mind elméleti- és módszertani megközelítés szempontjából multi- és interdiszciplináris amennyiben támaszkodik az etnográfia, a kulturális antropológia és a történettudomány eredményeire. A disszertáció címében szereplő *szimbolikus tér, szimbolikus térhasználat* vagy olyan, a dolgozatban használt fogalmak, mint *szimbolikus térfoglalás* vagy *szimbolikus politikák* vizsgálata számos társadalomtudományi és bölcsészeti kutatás metszetében helyezkednek el (1. ábra). Ebben a multidiszciplináris kutatási mezőben disszertációm a társadalomföldrajz szempontjából vizsgálódik. Érdeklődése középpontjában a tér, térbeliség áll, vagyis arra kíváncsi, hogy az adott tér milyen szimbolikus jelentésekkel bír vagy

hogyan formálódik a tér a különböző szimbolikus politikák, egyének vagy csoportok térhasználatában.

1. ábra A szimbolikus tér társadalomföldrajzi kutatásának elhelyezése egyéb társadalomtudományok és bölcsészettudományok hálójában. Saját szerkesztés. Grafika: Szabó Renáta

A tér szimbolikus tartalmainak és jelentéseinek kutatása egyaránt köthető a társadalomtudományi kutatás térbeli fordulatához, továbbá a nemzet, az etnicitás posztstrukturalista értelmezéséhez és a kultúra interpretatív felfogásához (Szijártó Zs. 2008a, Niedermüller P. 1995). Dolgozatomban az etnicitás társadalmi konstruktivista felfogását tekintem irányadónak, vagyis az etnicitást mint politikai projektet kezelem, amelynek célja a “mi” és “ők” közti különbségtétel megteremtése és fenntartása (Feischmidt M. 2010). Lefebvre után a teret mint a társadalmi cselekvések nyomán létrejövő terméket értelmezem. Dolgozatomban, Lefebvre és Soja nyomán, a trialektikus térkonceptiót elfogadva, a tér mindhárom különböző szemléleti módjában (érezkelt tér, elgondolt tér, megélt tér, lásd bővebben: Berki M. 2015) vizsgálom a szimbolikus politikák, térhasználatok megnyilvánulását.

A hazai társadalomföldrajzban meglehetősen újnak számító kutatási téma legszorosabban a kulturális, az etnikai, a politikai és a városföldrajzhoz kapcsolódik. Kifejezetten a szimbolikus tér definícióját nem találtam a szakirodalomban. Saját meghatározásom szerint *szimbolikus térnek* értelmezem azt a teret, amely a szimbolikus politikák, szimbolikus térhasználatok és szimbolikus térfoglalás eljárásai nyomán keletkezik és hétköznapi illetve politikai gyakorlatok révén formálódik, illetve visszahat mindezen politikákra,

egyéni, csoport és hatalmi térhasználatokra. Vagyis egyszerre van jelen/hagy nyomot/alakítja az objektív-fizikai teret, az elgondolt teret és a megélt teret.

IV. Alkalmazott módszerek

A köztérben zajló szimbolikus térfoglalási eljárásokat, a különböző rezsimek nemzeti-etnikai tartalmú szimbolikus reprezentációit kvantitatív és kvalitatív módszerekkel vizsgáltam. Az adatok elemzéséhez és értelmezéséhez a hazai földrajzi szakirodalom mellett a vonatkozó magyar nyelvű és nemzetközi társadalomtudományi és társadalomföldrajzi írásokra támaszkodtam.

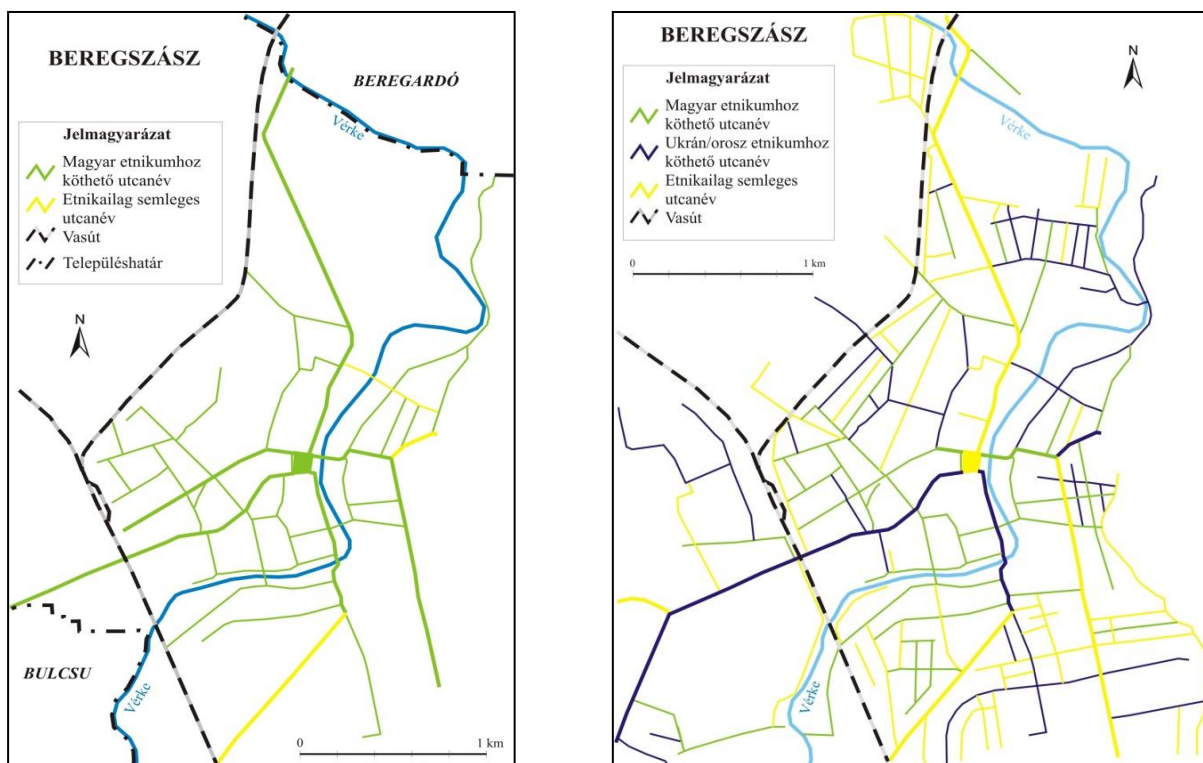
A kutatás során elsősorban a toponímia változását követtem nyomon: a különböző időszakok köztérneveit etnikai jelentéstartalmuk szerint értékelve tematikus térképen jelenítettem meg a változásokat. Levéltári dokumentumok, sajtóanyagok és interjúk adatait felhasználva vizsgáltam a térbeliség szerepét és a különböző rezsimek köztérben megnyilvánuló szimbolikus politikáit a köztérnevek mellett a szobrok és emléktáblák, illetve az ünnepi térhasználat vonatkozásában. A kutatás szerves részét képezi a több periódusban lebonyolított terepmunka, a terepi megfigyelés és ennek során a vizuális adatgyűjtés. A szimbolikus tér társadalmi percepciójának felmérésére kérdőíves kutatást végeztünk Nagyváradon, amelynek egyes részeit szintén felhasználtam az eredmények árnyalásához.

V. Kutatási eredmények és következtetések

Bizonyítottam, hogy az *államhatalmi változások együtt járnak a köztér szimbolikus tartalmainak átalakításával*. A különböző korszakokból származó térképek névanyagát etnikai jelentéstartalom alapján minősítve, az eredményeket tematikus térképeken tettem közzé (lásd 2. ábra). Ezek a tematikus térképi ábrázolások bizonyítják, hogy *minden rezsim – eltérő mértékben és formában –, de igyekezett különféle szimbolikus politikák és térfoglalási eljárások révén hatalmát a köztérbe írni*, vagyis Lefebvre fogalmával élve, *megteremtteni saját reprezentációs terét*.

Ennek a reprezentációs térnek a megteremtése egyaránt zajlott a *városok érzékelt*, objektív terében, illetve az *elgondolt terében*. Ugyanakkor a térhasználat és annak szabályozása illetve a városszövetben bekövetkező változások révén a megélt térre is hatással volt, így mindezek az átalakulások a *várost használók térpercepcióit* sem hagyták érintetlenül.

A szimbolikus politikák és a köztérben való láthatóságért vívott küzdelem nyomán a *köztér nemzeti-etnikai alapú játszmák terepévé válik*, ahol a *feleket egyenlőtlen hatalmi pozíciók* jellemzik.

2. ábra Beregszász köztérnevei etnikai jelentéstartalmuk szerint 1914-ben (bal) és 2005-ben (jobb). Saját szerkesztés

Igazoltam, hogy az *etnikumok közti lokális erőviszonyok jelentősen befolyásolják a város szimbolikus képét*. Függetlenül attól, hogy mindkét országban kisebbség a magyar népesség, mivel *Beregszászon* többség tudott maradni illetve sok tekintetben megőrizte hatalmi pozícióját *a helyi magyarság*, ezért *a város szimbolikus terét is sokkal inkább maga képére tudta formálni*. Ezzel szemben *Nagyváradon* folyamatosan háttérbe szorult a lakosságszámban is *fogyatkozó magyarság*, amely *a köztérben való korlátozott láthatóságában is tükröződik*.

A terepi fejezetek eredményei alapján megállapítható, hogy a *szimbolikus politikáknak a tervezéstől a kivitelezésig a térbeliség alapvető szempontja*. Levéltári kutatásaim alapján Beregszász csehszlovák időszakbeli kommemoratív utcanév politikája során az utca jellege és fekvése fontos érvként szolgált az utcaelnevezésekkel kapcsolatos döntések meghozatalakor. Következésképpen kutatásaim alapján megállapítható, hogy a *szimbolikus politikák strukturálják a teret szimbolikusan értékes és kevésbé értékes részekre*. Rendszerint a központi, forgalmas és reprezentatív terek szimbolikus értéke a legmagasabb, míg a központtól távol lévő vagy kevés funkcióval rendelkező terek csekélyebb mértékben vannak kitéve a csatározásoknak. Ugyanakkor Nagyvárad 2010 utáni esete azt mutatja, hogy ha a kisebbségi láthatóság a város szimbolikusan kevésbé értékes, külvárosi részein valósul meg, az adott terület a kisebbségi láthatóság szempontjából felértékelődhet.

Amennyiben megfordítjuk a vizsgálati szempontot és a térbeliséget állítjuk vizsgálatunk fókuszába megállapíthatjuk, hogy a vizsgált városokon belül *a terek adottságai, földrajzi jellemzői* (központ-periféria, keskeny-széles út stb.) *alapvetően befolyásolják, hogy hol, milyen szimbolikus politikai akciók és térfoglalások zajlanak.* Fontos továbbá megjegyezni, hogy kimondottan a *kommemoratív utcanévadás* esetén láthattuk, hogy az utca névadójának aktuális presztízsét és helyét az emlékezetpolitikában jelzi, hogy a város mely részén (központ-periféria) és milyen jelentőségű utcát (főút, mellékutca) nevezték el róla, vagy épp ellenkezőleg, eltüntették a köztérnevek közül.

Disszertációmban amellet érveltem, hogy a *hatalom saját reprezentációs tere megteremtése céljából, mind az építő jellegű beruházások* (új épületek, városrészek, új építészeti stílusok meghonosítása), mind a *rombolás, elhanyagolás révén beavatkozik a város szimbolikus terébe, közvetve és közvetlenül a lakosok városról kialakított mentális képébe és térhasználatába.* Ezáltal a vizsgált városokban a *köztér nem csak (1) átpolitizálódik, hanem alapvetően (2) átetnicizálódik és számos (3) városfejlesztési döntésnél, beruházásnál a szimbolikus politizálás céljai és az ezek mentén differenciálódó érdekek komoly mérlegelési szempontot jelentenek.*

Elemeztem, hogy a köztérért, sokszor a köztérben zajló *szimbolikus politizálás, szimbolikus aktusok miként hoznak létre tereket.* Beregszász rendszerváltás-kori eseményeinek hálójában bemutattam, hogy az olyan szimbolikus cselekmények, mint a *köztérek átnevezése* vagy az emléktábla-állítások nemcsak beágyazódtak a politikai átmenet eseményeibe, hanem egyenesen a *demokratikus átmenet sarokpontjaivá, a demokratikus érdekérvényesítés eszközeivé váltak.*

Bemutattam, hogyan járulnak hozzá a szimbolikus terek és térhasználatok a *helyidentitás és helykötődés* megéléséhez. A Nagyváradon végzett kérdőíves felmérés és interjúk alapján megállapítást nyert, hogy a hivatalos utcanevek mellett létezik egy alternatív *város-szöveg (city-text).* Mivel ez, a történelmi magyar utcanevekből szőtt virtuális háló a köztérben szinte egyáltalán nem jelenik meg (nincsenek kétnyelvű utcanévtáblák), ezért ezt a nagyváradi magyar közösség szóbeli hagyománya tartja fenn. Az alternatív utcanevekből szőtt háló mintegy összetartó erőként, a *nagyváradi magyar identitást kifejező és a csoportkohéziót növelő tényezőként* is értelmezhető. Ebben a kontextusban egyszerre alkalmas a „*váradi magyar*”, *helyi identitást* reprezentálni, miközben a csoport határait is kijelöli a külvilág felé, vagyis a város *román társadalmától való elhatárolódás* eszközeként is felfogható.

Nagyvárad esetén bemutattam, ahogyan a köztérben való láthatóságért vívott küzdelem hozzájárul *alternatív terek* kialakításához, amelyek mintegy *biztonságos helyekként (safe*

space) teret adnak az etnikai vagy egyéb identitások megéléséhez és reprezentálásához. Dolgozatomban két nagy csoportra osztottam ezeket a biztonságos helyeket (*safe space*). Az egyik csoportot *etnikus tereknek* neveztem el. Ide az egyes, magyar közösséghez tartozó *intézmények belső terei* illetve olyan *szórakozóhelyek* sorolhatók, amelyek alkalmat és konkrét teret adnak a *magyar kultúrának, a magyar ünnepi és köznapi térhasználatnak*. A biztonságot hely *másik csoportja* ezzel szemben tudatosan *többnyelvű közeget* kíván biztosítani. Utóbbi Nagyvárad *helyi örökségére és kozmopolita, multikulturális hagyományaira* alapozva, mintegy felül/kívül kíván emelkedni a köztérért folyó etnicizált vitákon.

Végül a *helyi örökség* jelentőségét és szerepét elemeztem. Értékelésem szerint a helyi örökség felfedezése és ápolása nem csupán az identitás építésének és erősítésének eszköze, hanem a *helykötődés* kialakítása és erősítése szempontjából is fontos. Mind Beregszász, mind Nagyvárad esetén külön aktualitást ad a helyi örökség kérdésének a turizmus fellendülése. Amíg Beregszászon ez akár kedvezőtlenül is alakíthatja a jövőben a magyar nyelv láthatóságát (ld. szaporodó orosz, ukrán egynyelvű feliratok), addig Nagyváradon elképzelhető, hogy a város helyi örökségének turisztikai célú hasznosítása, a multikulturális múlt termékké alakítása végső soron alkalmas lehet a tér szimbolikus birtoklásáért, a köztérben való láthatóságért vívott küzdelem feloldására, mediálására.

Dolgozatom azt is bizonyította, hogy a köztér szimbolikus birtoklását a helyi többség-kisebbség erőviszony alapvetően meghatározza, így munkámmal a *földrajzi lépték* szerepére és fontosságára is fel kívánom hívni a figyelmet, úgy az etnikai földrajzi, mint az általános társadalomföldrajzi kutatások során.

VI. Hivatkozott irodalom

- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*. 29: 2. pp. 3-18.
- Feischmidt M. (2010): Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás: különbségtremtő társadalom*. Budapest. Gondolat - MTA Kisebbségkutató Intézet. pp. 7-29.
- Niedermüller P. (1995): A "szimbolikus" és a kulturális elemzés: megjegyzések a szimbolikus antropológiáról. In: Kapitány Á. - Kapitány G. (szerk.): "Jelbeszéd az életünk": A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. 1. kötet. Budapest. Osiris-Századvég. pp.198-210.
- Szijártó Zs. (2008): "Kulturális rendszer - egy fogalom metamorfózisa". In: Szijártó Zs.: *A hely hatalma: lokális szcénák - globális folyamatok*. Gondolat. pp. 219-231.

VII. Az értekezés témakörében megjelent publikációk

- Erőss Á. – Tátrai P. – Kocsis K. (2010): A nagyváradai köztérnevek, mint a geopolitikai változások tanúi. In: Lóki J. (szerk): Interdiszciplinaritás a természet- és társadalomtudományokban. Debrecen. DE Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék. pp. 87-94.
- Erőss, Á. – Tátrai, P. (2010). Ethnic features of symbolic appropriation of public space in changing geopolitical frames: the case of Oradea/Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin*. 59: 1. pp. 51-68.
- Váradi M. M. – Erőss Á. (2013): "Kulturálisan vagyunk magyarok, mentalitásban szerbek vagyunk szerintem, igen": Magyarországon élő vajdasági magyar migránsok és a jugóbuli. *Tér és Társadalom*. 27:2. pp. 55-76.
- Erőss Á. (2014): Contested spaces. Ethnic visibility in the city of Oradea. In: Calcatinge, A. (ed.): *Critical spaces: contemporary perspectives in urban, spatial and landscape studies*. Münster. LIT Verlag. pp. 69-87.
- Erőss Á. (2016): Ünnepek és terek: epizódok Beregszász szimbolikus tereinek életéből. In: Berghauer S. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. Beregszász. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. pp. 97-103.
- Erőss Á. – Tátrai P. (2016): When reality meets power-rhetoric. Power, mapping and practice in contested spaces: the case of Cyprus and Karabakh. *Documenti Geografici*. 2016:1. pp. 1-30.
- Erőss Á. (2016): „In memory of victims”: Monument and counter-monument in Liberty Square, Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*. 65:3. pp. 237-254.
- Erőss Á. – Michalkó G. Galambos I. (2016): Pathos and mundane in the symbolic space of 1956 Revolution: the case of Corvin-passage, Budapest. *Almatourism: Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*. 7: 5. pp. 44-60.
- Erőss Á. – Galambos I. – Michalkó G. (2017): Emlékhely-transzformáció: a pátosz és a mindennapiság ciklikus dichotómiája a Corvin közben.
- Erőss Á. (2017): Politics of street names and the reinvention of local heritage in the contested urban space of Oradea. *Hungarian Geographical Bulletin*. 66:4. pp. 353-367.
- Kovály, K. – Erőss Á. (2018, megjelenés alatt): A szimbolikus tájkép átalakulása az Euromajdan után: Kijev és Kárpátalja összehasonlítása. *Metszetek*. 7:1
- Erőss Á. (2018, forthcoming): Living memorial and frozen monuments: the role of social practice in memorial sites. *Urban Development Issues*. 55.

A teljes publikációs lista, a hivatkozásjegyzék és a fenti írárok egy része on-line elérhetősége megtalálható a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT): <https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?lang=0&AuthorID=10015154>